

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
GOD. 39, BR. 5, 129-160, ZAGREB, LIPANJ 1992.

JEDNOSLOŽNA ZAMJENA DUGOGA ě U HRVATSKOM JEZIKU

Dragutin Raguz

Ima li se nakon više od 150 godina rasprava i različitih pravopisnih rješenja, zasnovanih na uvjerenjima o izgovoru ijekavske zamjene dugoga ě u hrvatskome jeziku, išta još novo reći? Osobito nakon Brozovićeve rada¹ od prije dvadesetak godina i nekoliko djela² u kojima se, sve redovitije (naglasnim znakom), obilježuje i prihvaća, ozakonjuje ono što D. Brozović o tome kaže. tj. da je dvoglasnički (dugi) jat jednake naravi i pod silaznim i pod uzlaznim naglaskom³.

Ne prihvaća se to još uvijek svagdje, ali sve više i više. Što nije i dosljednije, protestira nedavno S. Vukušić⁴. Sada je, čini se, tome put otvoren posve, pa je vrijeme nešto reći o onome o čemu, izgleda, nitko i ne misli.

D. Brozović, naravno, nije bio prvi koji je rekao da je hrvatska zamjena dugoga jata dvoglasnička (i sam spominje u bilješci Rešetarov rad⁵, u kojemu Rešetar govori o tome istome), ali je D. Brozović o tome rekao puno više i dao najdetaljniji opis izgovorne vrijednosti toga glasa, barem onoga, one varijante koja se njemu čini najčešćom u Hrvata. Ipak, on zanemaruje neke Rešetarove bitne napomene.

¹ D. Brozović, *O ortoepskoj vrijednosti dugoga i produženog ijekavskog jata*, JEZIK, god. XX(1972/73), str. 65-74; 106-118; 142-149, Zagreb.

² Stjepko Težak - Stjepan Babić, *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika*, ŠK, Zagreb, 1973; Josip Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, ŠK, Zagreb, 1982; Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, JAZU-Globus, Zagreb, 1986; V. Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 1991.

³ Sve je to, naravno, Brozović ponovio i u poglavlju *Fonologija hrvatskoga književnog jezika*, u knjizi *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika* (str. 439-462), HAZU-Globus-Nakladni zavod, Zagreb, 1991.

⁴ JEZIK, god. 38(1991), str. 113-116, Zagreb.

⁵ Izgovor i pisanje praslav. vokala ě u dugim slogovima, Rad HAZU, knj. 273, str. 207-225, Zagreb, 1942.

Stoljeće i po rasprava o tome glasu vezano je za pravopisna rješenja. D. Brozović pravopisna rješenja ne predlaže (što vjerojatno ne znači da ih nema), niti su ih autori koji se o toj naravi dvoglasnika s njime slažu (u spomenutim djelima) mijenjali. Ali nastojali su svi da to svoje uvjerenje o hrvatskoj realnosti duge zamjene jata ipak označe. I označili su ga naglasnim znacima, i to tako da nam sugeriraju da u troslovnoj slici toga glasa (*ije*) i nema slogovnu vrijednost, pa ni mogućnosti da nosi naglasak (naravno, znajući za opće pravilo o nemogućnosti silaznoga naglasaka na unutarnjem slogu riječi). Oni to bilježe ovako: *tijelo, dijete, uvijek*, a Brozović prvi put (u *Jeziku*) ovako: *d'ijete, t'ijelo, üvijek*, a drugi put (u *Fonologiji*) ovako: *tijelo, dijete, üvijek*.

Ako je to tako, a primjenjuje se već u priručnicima, kako to da nitko tako dugo nije predložio nikakvu pravopisnu izmjenu toga glasa, jer tamo gdje se ne stavljaju naglasni znaci (a tako je svugdje osim u specijalističkim tekstovima) i se u »jатовskom« *ije* ni po čemu ne razlikuje od bilo kojega drugoga *i*, te se ne zna da ga ne treba izgovarati, odnosno da ga uz *j* treba izgovarati kao jedan dio toga dvoglasnika, koji je ni *i* ni *j*, nego nešto između jednoga i drugoga. Ali sada je u toku priprema za nova pravopisna rješenja, u okviru kojih će očito biti i rasprava, nadamo se, o pisanju toga dvoglasnika.

Da ga izbace, automatski bi se znalo da je u slučaju dugoga jata riječ o jednome slogu te da je slog dug i naglašen (kad je, naravno, naglašen) na tome jedinome slogu. Ali to bi izazvalo druge pravopisne nedaće (opozicije tipa *lijepo* – *ljepota* npr.). Objašnjenje za takav postupak moguće je (i daje se katkad), tj. da je riječ o izgovornoj vrijednosti i da se ona samo označuje, a pravopisno je rješenje nešto drugo, i ono može biti riješeno na više načina. Recimo da je kako-tako to objašnjenje i prihvatljivo (iako vrlo nespretno) i prepustimo to budućem (skorom) pravopisnom rješenju (a rješenje može biti i bez promjene). Ali kakvo god ono bilo (*je* i za duge i za kratke »jатовske« slogove, *ie* ili rogato *ě* za duge, a *je*, kao i dosad, za kratke, ili nešto treće ili četvrto), ostat će pitanje, a s njime u vezi i pitanje o najboljem pravopisnom rješenju, naravno, mimo općenito uvjerenje, barem dobrog dijela sadašnjih utjecajnih hrvatskih lingvista, je li doista uvijek o istome i jednakome dugome dvoglasniku riječ, i kad je pod silaznim i kad je pod uzlaznim naglaskom, te bez naglasaka? Ostat će pitanje kao što je ostala *i*, mimo stotinu godina prakse, sumnja u dvosložni karadžićevsko-maretićevski ijekavski dugi jat, za koji se također tvrdilo da je opći ijekavski, sumnja o kojoj, je, izgleda, malo tko spreman raspravljati. Hrvatskim se lingvistima naprosto svidjela ta Brozovićeva teorija. Ali da najutjecajniji samo imaju pravo, najbolje nam pokazuje upravo slučaj Maretića i svih onih koji su Maretiću davali za pravo. Kad mi danas muku mučimo s tim starim utjecajima, onda je to i svima nama pouka da ne uzimamo zdravo za gotovo ma o kakvim se utjecajima radilo.

Tako se danas kaže da je opći ijekavski⁶ dugi jat jednosložan; i to onakve izgovorne vrijednosti kakvu je opisao D. Brozović. Prvi je za to solidno uporište donio M. Rešetar (v. bilj. 5); jedini ga je poslije slijedio J. Hamm⁷, a dugo poslije toga i D. Brozović. Bilo je, naravno, i drugih, još od 19. st., koji su govorili o dvoglasniku, ali je bilo malo utemeljenih opisa, zapravo nimalo.

⁶ U tom slučaju više ne bi bilo dobro govoriti o ijekavštini, nego o jekavštini.

⁷ U *Kratkoj gramatici hrvatskosrpskog književnog jezika za strance*, str. 31, bilj. 6: *rijeka, mlijeko*.

Razlika je između M. Rešetara i D. Brozovića u tome što prvi daje raznovrsne dijalektalne podatke te time razbija uvjerenje o konzistentnosti svega ijekavskoga izgovora jata, a drugi govori o njegovoj vrijednosti u suvremenom hrvatskom jeziku, i to u njegovoj uporabnoj normi, za koju ne ostavlja sumnje da u njoj ima samo jednosložan izgovor. U svome opisu naravi prvoga dijela toga dvoglasnika nema ni spomena je li, možda, taj dio drugačiji kad je pod silaznim od onoga pod uzlaznim naglaskom. Onako kako ga u tim svojim radovima označuje i po naglasku uvijek na drugome dijelu reklo bi se da nema (da ne vidi) nikakve razlike. Ako je (i kad je) naglasak doista onakav kakva ga D. Brozović bilježi, onda i nema sumnje da su ti prvi dijelovi dvoglasnika u oba slučaja kvalitetno jednaki.

Ali nevolja je mnogih naših lingvisti da ono u što su oni uvjereni (u jezični podatak) proglašuju jedinim i općim za svu jezičnu zajednicu, najčešće u formuli: svi tako govore. Nitko, izgleda, od nas nije imun od toga. Boljka je, jedna, što uvijek ne čujemo dobro, pa ni najbolji dijalektolozi uvijek, jer čujemo ono što želimo čuti ili ono što već imamo u uhu i svijesti, a druga što to postaje nekad odlučan kriterij za opravdavanje i prihvaćanje toga jezičnoga podatka za normativni jezik, a drugi se put proglašava naprosto pogreškom.

Ovdje nećemo govoriti, niti je potrebno, o dvosložnom izgovoru, o tzv. klasičnome, iako i njega ima, jer sve se dade naučiti, a što god se nauči i stekne, to može i poslužiti. Pa i služi; o tome govore i J. Hamm i D. Brozović⁸. Nas ovdje zanima samo narav jednosložnoga dvoglasničkoga jata i njegovi naglasci, a u završnici i njegovo pravopisno rješenje.

Jest, često je ono što D. Brozović (i mnogi s njim) proglašava općim u Hrvata. Ali pitamo se ima li išta između te dvije krajnosti. Između karadžićevsko-maretićevske norme, već uzdrmane (i stoga S. Vukušić ima razloga za protest) i uporabne norme kakvu nam opisuje D. Brozović. Ima. O tome je upravo govorio i za to dao podatke (na temelju njih je i govorio) i M. Rešetar⁹, pa za njim i J. Hamm (prvi u jednome priručniku¹⁰ obilježio naglasak na dugome jatu drugačije od karadžićevsko-maretićevske norme). A na njih se upravo i naslanja D. Brozović, jer kaže da će »sličnu tezu« zastupati i on (*Jezik XX*, bilj. 2, str. 65).

Ali da vidimo malo поближе Rešetarovo mišljenje. Rešetar podsjeća da se tim pitanjem prvi put malko pozabavio još 1891. godine u *Archivu* br. XIII, te da je rekao već tada da »način kako mi bilježimo izgovor vokala ě u dugim slogovima ne odgovara pravomu izgovoru ijekavskoga govora, naročito kako se ovaj govori u gradu Dubrovniku« (str. 208). Dalje kaže: »Uzimljući da se je praslav. ě u (našim) dugim slogovima razvilo u (dug) diftong *ie* (to jest *je*), ja sam nalazio da taj diftong ponajviše, a redovno kad je pod akcentom uzlaznim (kao u *rijeka*) ili nije pod akcentom (kao u *kolijevka*) ostaje bez promjene, a samo kad je pod silaznim akcentom (kao u *vjek*) ili da ostaje takode bez promjene (*vjek*) ili da se cijepa u dva sloga (*vjek*).«

Dakle, Rešetar govori o tome da se dugi jat pod silaznim naglaskom ponaša drugačije, da ima drugačiju konfiguraciju. Istina je, to Rešetar nije detaljnije opisao.

⁸ J. Hamm, *Sekundarno ije na zapadnom hrvatskom području*, JEZIK, god. I (1952/53), str. 39-45, Zagreb; D. Brozović, v. rad u bilj. 3.

⁹ V. bilj. 5.

¹⁰ V. bilj. 7.

Komentirajući različite podatke iz dijalektoloških radova (Vušovića, Vukovića, Stevanovića i Miletića) kaže da se jekavsko područje ima razdijeliti u dvije zone – zapadnu i istočnu; u prvoj je mnogo češće nego u drugoj praslav. vokal *ē* u dugim slogovima jednosložan refleks ako nisu naglašeni, a redovno kad su pod uzlaznim naglaskom. U prvu zonu ubraja Liku, Sarajevo, Mostar, Dubrovnik, Boku, Crnu Goru, a u drugu istočnu Hercegovinu, Pivu i Drobnijak, te Pljevlja.

D. Brozović razlike između refleksa pod silaznim naglaskom i pod uzlaznim uopće ne spominje. Ali spominje i ističe ono o čemu u Rešetara nema ni spomena: da je u tom dvoglasniku *e* uvijek dugo, i onda kada se izgovara kao trofonemski slijed, dakle *ijē*.

Brozović kodificiranoj normi (*ijē* – *ijě*) suprotstavlja uporabnu, po kojoj, osim rijetkih slučajeva, poput primjera »*dvije* i još četiri–pet riječi koje se zaista izgovaraju samo tako«¹¹, postoji »isključivo usporedan izgovor s dvije moguće realizacije«, a to su:

a. redovno dvoglasnik s prvim dijelom sličnim samoglasniku *i* i suglasniku *j*, a različitim od oba, a drugi mu je dio dugo *ē*.

b. svaki se takav dvoglasnik može zamijeniti dvosložnim izgovorom s dugim vokalom *ē* u drugome slogu, ali se to čini prilično rijetko npr. u poeziji.

Dakle, nasuprot propisu, ili uz propis da bude *tijelo*, *dijete*, *uvijek* uporabna norma ima najčešće dvoglasnik (*rĕĕlo*¹², *dĕĕte*, *üvĕĕk*) ili dvosložan izgovor s dugim *ē* (*tijelo*, *dijete*, *uvijek*).

Brozovićeva je zasluga što je davne rasprave o dvoglasnom karakteru dugoga jata u naše vrijeme ponovno aktualizirao, a osobito što je u periodu toga dvoglasnika, posebno onaj sporni njegov dio, opisao (onako kako ga on čuje i kako ga u veliku postotku slučajeva izgovara neijekavski svijet u nastojanju da govori ijekavski). Pritom se pozivao i na prethodne istraživače (Rešetara) i na svoje znanje i uvjerenje o tome. Njegove su interpretacije realizacije uporabne norme originalne. Nigdje naime prije njega nitko nije bilježio ortoeopsku vrijednost toga dvoglasnika na taj način.

U tim Brozovićevim tvrdnjama i opisima svi podaci nisu jednake težine. U dvoglasnost ne treba sumnjati, ali da bi u svih govornika koji imaju dvoglasnik, pri izgovoru (rezervnome po Brozoviću) po kodificiranoj normi bilo uvijek dugo *ē*, teško se može vjerovati. Pretpostavljeno *sūhijēm/glūhijēm* u Matoševim stihovima, *zvĕzdanijēm* u Cesarićevim, pa *svĕjēt*, *lĕjĕp* može govoriti samo onaj koji se ismijava na račun ijekavskih štokavskih dužina, a ne suvremeni Brozovićev govornik hrvatskoga jezika u gradovima.

I Rešetar i Hamm (i drugi prije njih, npr. V. Pacel, S. Petrov¹³) branili su i isticali dvoglasnu narav zamjene dugoga jata, ali ga nisu bilježili onako kako to čini D. Brozović. I kad je silazan i kad je uzlazan Brozović kaže da je sav naglasak na elementu *e*, i to dugome *ē*, uvijek. Tome se mogu postaviti ova pitanja:

1. Je li istina da je dužina sva na drugome elementu dvoglasnika?

2. Ako je u prvome dijelu riječi o »neslogotvornom vokalu (ili vokalskom elementu)«, kako kaže Brozović (str. 107), znači li to da on ne može biti naglašen, niti sudjelovati u raspodjeli dužine sloga i drugim elementom?

¹¹ Je li moguće da D. Brozović nikad nije čuo izgovor *dvjē* ili *poslje*?

¹² U tekstu je očito krivo otisnut kratak *e* (69. str.) umjesto dugoga *ē*.

¹³ V. S. Petrov, *Ijekanje u hrvatskoj knjizi*, poseban otisak iz Nove revije broj 2, Šibenik, 1940.

Ako je sva prozodijska vrijednost na elementu *ē/ĕ*, onda je element *ij* suglasničkoga tipa, kakav je (ili sličan) i u kratkome jatu (*djelo, cjelina, bjelina*), te tako zapravo bliži suglasniku *j* nego samoglasniku *i*, a ne između jednoga i drugoga. Bi li se onda još uopće moglo govoriti o dvoglasniku? Bilo bi dobro eksperimentalno provjeriti koliko su bliski ili čak i jednaki *ij* i *j* u riječima *djela* (g. sg. *djelo*) i *dĵela* (g. sg. *dio*) u kontekstu npr. *ona tri dijela onoga djela*, i to s naglaskom na dugome dvoglasniku onakvime kakva ga bilježi Brozović i u govornika kojima takav izgovor pripisuje. Ne znam kakav bi rezultat bio (vjerojatno jednaka vrijednost u oba slučaja), ali očito u onih ijekavaca koji imaju *đevojka, očerati* neće biti jednaki jer uz *đevojka* imaju i *dĵela* (ako ostanemo uz Brozovićevo bilježenje). Odnosno, onaj zamišljeni primjer takav bi ijekavac izgovorio: *ona tri dĵela onoga đela* (takvi ijekavci su molitvu *Djelo vjere* molili kao *Đelo vjere*). Ali u onih (i)jekavaca koji nemaju *đevojka* bilo bi logično očekivati da je element *ij*, odnosno neslogotvorno *i*, jednak s elementom (suglasnikom) *j*. (Koliko je takvih jekavaca među Hrvatima, to je zasebna priča.)

Dubrovnik i dubrovačko zaleđe, s istočnom Hercegovinom (istočno od Neretve), koliko god imali dvoglasnik, o čemu se slažemo s Rešetarom, ipak nema onakav dvoglasnik kakav opisuje Brozović. A to će biti uglavnom onaj dio hrvatskoga (i)jekavizma kao organskoga (u Brozovićevoj terminologiji).

Ako je dakle riječ o dvoglasniku, a prednji mu element ne izaziva jotizaciju, onda je on bliži elementu *i*, pa bi ga bilo prikladno bilježiti znakom (slovom) *i*. Stoga bi se za one jekavce za koje donosi podatak Rešetar, a kojima i sam pripadam, taj dvoglasnik bilježio npr. ovako: *tielo* (govorimo, naravno, samo o slučaju koji je različit od onoga u Brozovića, dakle pod silaznim naglaskom). Prvi dio u tome slučaju nosi naglasak, a dva samoglasnička elementa su dvije more istoga glasa (fonema), kojemu je možda prikladnije naglasak bilježiti preko oba elementa (kako je to učinio Rešetar), nego samo na prvome; *tielo*, a ne *tielo*. Ali to je stvar samo pravopisnoga običaja. Bitno je ovdje da u takvu dvoglasniku *e* nije dugo i da je prvi dio samoglasničkoga tipa, te da svaki nosi po jednu moru u tom jednom fonemu, dvoglasniku.

U onom slučaju koji je jednak u Brozovića kao i u Rešetara i Hamma (pod uzlaznim naglaskom) prvi dio dvoglasnika, ne noseći naglasak (on je na drugoj mori u uzlaznome slogu), postaje vrlo blizak elementu *j*, neslogotvornom, te predaje sve prozodijske kvalitete svome susjedu, elementu *e*. Naravno, tu je čitav niz izgovornih nijansi toga elementa, ovisan o dijalektnoj pripadnosti, o načinu govora, ritmu, te o predodžbi koju imamo o grafemskoj slici riječi. Tako će u nekih takav *j* izazivati jotizaciju (barem *l* i *n*), a u drugih neće nikada: *ljepo – liepo*.

Za slučaj rjeđega (u Brozovića) *tijelo, dijete, uvijek* imali bismo zapravo tri more za dvije, što je očit dokaz umjetno stvorene varijante. A to se može javljati samo tamo gdje nije riječ o izvornom (i)jekavizmu. O utemeljenosti varijanata dugoga jata (s naglaskom na prvome ili na drugome dijelu dvoglasnika: *tielo, dijete*), s izrazitim elementom *i* (obilježnim naglaskom) ili s elementom *ī* (kad je bez naglasak i kad gubi sva prozodijska obilježja samoglasničkoga elementa) mogu posvjedočiti i slični slučajevi izvan zamjene jata, bilo s elementom *e* (kao i u jatu) – u posuđeni-

cama: *konferansijer/-sjer*; *garderobijer/-bjer*, *garsonijera/-njera* i sl. bilo s elementom *a*: *Marijan/Marjan*, *Marijana/Marjana*, *pijan/pjan/pjandura*¹⁴, *pijaca/pjaca/pjacarina*, *pijat/pjat*, *mijaukati/mjaukati*, *milijarda/miljarda*, *sijati/sjati/(sjaj)*, ili s elementom *o*: *milion/miljon*, itd. A uostalom, tako smo u različitim povijesnim i dijalektnim varijacijama i dobili likove *đak*, *đavao*, *kavaljer/kavalir* i sl.

Brozović kaže da u stranim riječima *ije* ne prelazi u dvoglasnički izgovor, ali to neće baš tako biti. Ne prelazi uvijek jer zna se da strane riječi najprije i najčešće preuzimaju učeni ljudi, ali poslije se s njima događa isto što i s hrvatskim ijekavizmima, kad imaju istu naglasnu strukturu, kao npr. *dijéta*, koja se izgovara jednako kao i *dijéte*; *dijéta* opet češće nego *higijena* kao *higiéna* (jer je *higijena* za nas još strana). A za to je poučan i primjer hrvatskoga *némam*, s iščezlim *i* ili *j* (jer osobito u Bosni ima i izgovora *néjnam*), nastaloga upravo od *neimam*, gdje su dva samoglasnička elementa, tvoreći zajedno dvije more, ali poslije gubitka samoglasničkih osobina *i* prelazi u *j*, a *e* preuzima te osobine i postaje dugo (a što je uzlazno, jasno je jer je naglasak uvijek na drugoj mori).

Sve to znači da bi pod silaznim i pod uzlaznim naglaskom dvoglasnik bio donekle različit, to jest da zbog prisutnosti ili odsutnosti naglasaka na prvome dijelu taj dio dvoglasnika varira između *i* i *j*. Kad je na njemu naglasak, svaki dio dvoglasnika ima po jednu moru u okviru dugoga dvoglasnika, a kad ga gubi, gubi i samoglasnički karakter, tj. svoju kvantitetu prepušta susjednome elementu te on postaje dug. Opet sve ovo ne znači da ono što Brozović opisuje nije onako. Jest, ali nije samo onako, odnosno nije samo ono. Ali Brozović govori o izgovoru nakalemljenome na ijekavizam (o tome ćemo malo dalje), a mi govorimo o ijekavizmu samome.

U hrvatskome standardu (ima li ga u tome detalju ikako?) ima u tom ijekavizmu i previše varijacija, tako da je i teško govoriti o nekom standardu. Ali s tim je varijacijama u izgovoru glasa *j* u samoglasničkome okolišu slična stvar i u drugim kontekstima, a ne samo u »jatovskom« (o tome detaljnije piše I. Škarić¹⁵).

Pitanje je odakle svaka od tih varijacija i kako im uskladiti opise, a još važnije (za funkcioniranje standarda): kojoj dati prednost?

S time u vezi važno je, ali nije najvažnije, koja je najčešća. Jer imamo u jezičnoj praksi Hrvata i previše općih stvari koje norma progona (npr. *radio*, *kuda/gdje* za *kamo* itd.). Kako ovakvu varijantu kakvu ovdje opisujemo Brozović i ne spominje, onda će za njega i za njegove sljedbenike ovo pitanje biti sasvim nevažno. Ili će ovakvu mogućnost uzeti za sasvim rijetku ili je proglasiti za varijantu klasične norme. Ali ne treba zaboraviti da govorimo o dvoglasniku, a klasična je norma dvosložan izgovor. A nisam siguran ni da je rijetka, bilo da je organska (dubrovačko-hercegovačko područje barem), bilo da je dvoglasnička realizacija klasične norme kao dostignuti stupanj svladavanja, učenja te norme.

Davati procjene odoka što je češće, koliko često itd. nije osobito korisno. To o čemu smo ovdje govorili naprosto postoji. Gdje i koliko, to je drugo pitanje. Da jedni druge uvjeravamo, beskorisno je; to nam pokazuje čitavih 150 godina iskustva sa sudbinom jata, i ortocpskom i ortografskom.

¹⁴ Nema lika *pijacin, a rijetko *pijandura.

¹⁵ *Slovo, glas i fonem j*, JEZIK, god. 32(1984/85), str. 131–138.

Pa ako se i ne složimo s Brozovićem o totalnoj premoći izgovora jata koji on opisuje, pitanje je je li takav izgovor relevantan, najprije, a onda i otkuda takav izgovor? O njegovoj relevantnosti Vukušić se i ne pita (nego upravo žali što ga masovnije ne prihvaćamo), ali se ipak pita: otkuda takav izgovor, ne slažući se s Brozovićevim objašnjenjem (djelomice sličnim s Rešetarovim) da je naprosto to izgovor zapadnih ijekavaca.

Vukušić (str. 114) sasvim ispravno zaključuje: »Kada je riječ o govorima zapadnog dijalekta i ikavskih idioma uopće kao sučinitelja hrvatske ortoepske norme, *na djelu je sigurno: zadržavanje vlastite prozodije unutar novoga, drugačijeg – ijekavskog odsječka, dakle, zadržavanje svoga ritma, tona i kvantitete*« (istakao D. R.). Obrazloženja su Vukušićeva sasvim jasna i uvjerljiva pa ćemo ih citirati dalje: »Postojanje jednosložnih ijekavskih refleksa u organskim idiomima moglo se gdjegod samo potpomoći i ubrzati proces, ali su dublji razlozi u samome jezičnom ustroju zapadnog dijalekta i ikavskih idioma, sučinitelja hrvatske naglasne norme. Štoviše, može se slobodno ustvrditi, na temelju otpornosti izvorne prozodije, da bi se hrvatska književna norma kakva sada jest u tom odsječku, bila tako uobličila i da je u jekavskih organskim idiomima postojalo samo klasično dvosložno rješenje s dva kratka sloga (*ije*), tj. uobličilo bi se jednosložno rješenje mimo tzv. klasične norme.« I malo dalje: »Ukratko: što se tiče podrijetla ortoepske vrijednosti dugoga jata u hrvatskome književnom jeziku odlučujući su startni ikavski prozodemi, pa tako imamo prozodijsku istovjetnost organskoga i književnoga novoštokavskoga naglašavanja u tom odsječku – jednosložnost, istu dužinu i ton.«

S tim se gledištima o porijeklu ortoepske norme, a bolje bi bilo reći takve izgovorne vrijednosti, teško sporiti. Ja ih barem potpuno prihvaćam.

Ali što mi to zapravo u tom dugom refleksu jata imamo, takvome kakva nam ga nudi Brozović, pa eto i Vukušić kao hrvatsku osobitost i sveprisutnost? Iako je proširenost takva izgovora manja nego što misle i Brozović i Vukušić, on je ipak realnost. Obojica se pozivaju i na Rešetara i na Hamma, ali i ne spominju da Rešetar generalizira dug uzlazan naglasak u tipu *dijéte*, a samo kao jednu od mogućnosti navodi i *tijelo* (bilježeci naglasak preko čitava dvoglasnika), a da Hamm samo uzlazan naglasak na dugome jatu bježi drugačije od kodificirane norme (*dijéte*), dok silazan ne mijenja (*tijelo*). Stoga bi bilo zanimljivo vidjeti je li doista izgovor staroga dugoga jata pod silaznim naglaskom u hrvatskome danas onakav kakva nam ga opisuje Brozović ili onakav kakav nam opisuje (u jednoj varijanti) Rešetar i Hamm.

Ovakav jatovski refleks kakav nam nude zaredom nova izdanja rječnika i gramatičkih priručnika zapravo je ikavsko-jekavski, i to u nekoj čudnoj kombinaciji. I on uopće, sa silaznim dugim naglaskom (*tijelo*) nije dvoglasnički, kako smo to i prije rekli; dvoglasnički je samo kad je *tjelo*, a to mogu imati samo organski (i)jekavci, pa prema tome nije više nužno dvoglasnički ni u *dijéte*.

U vezi s »ikavskom« varijantom hrvatskoga jekavizma trebalo bi odgovoriti na ovo načelno pitanje: je li za prihvaćanje nekoga jezičnoga pravila za standardni jezik relevantnije ono što je organsko u tom jezičnom sustavu ili ono što se masovno javlja mimo organski sustav?

Brozović za prijedlog i opis koji je iznio daje na vrijeme opravdanje (str. 69): »Za ocjenu ovih ili onih pojedinosti u jezičnome standardu najvažniju ulogu ima on

sam, njegov vlastiti sustav, jer je standardni jezik autonoman prema svakoj drugoj jezičnoj ravni, pa i prema svojoj vlastitoj dijalekatskoj osnovici i prema svojoj vlastitoj povijesti.« I opet, po najavi da će se tome pitanju vratiti (str. 112): »Ovdje govorimo o standardnom jeziku, za koji jezičnopovijesni i dijalektološki kriteriji ne mogu odlučivati, kako sam to već iznio. No budući da svaki standardni jezik ima svoju dijalekatsku osnovicu, poznavanje njezinih činjenica i njezine strukture, sinkrono i dijakrono, pomaže da se bolje shvate unutarnji odnosi u samoj osnovnoj materiji standardnoga jezika.« Ali dodao bih: ne samo da se shvate i objasne, nego to i uzme u obzir. Jer radi boljeg funkcioniranja svašta su nam nudili, i političari i lingvisti, i hrvatski i nehrvatski, ali se jezik odupirao.

Brozović, naravno, kaže da ti podaci podupiru njegovu tezu. Međutim, i ono što smo o tome sami rekli i što je rekao Vukušić, a prije i Hamm i Rešetar, neće baš tako biti. Ne tvrdimo da toga nema, da čak toga nema i vrlo mnogo, ali ne u onolikoj prevlasti kako tvrdi Brozović. No, to i nije više važno. Nego, važno je hoćemo li jednako postupati i na ostalim jezičnim razinama i »slušati glas naroda«? Po tome bismo odavno pisali, *nosijo, govoriyo* itd., imali *kuda/gdje* za *kamo* i u književnom jeziku, *pošto* kao uzročni veznik, dativ više ne bi imao prijedloga itd. itd. Ovdje nije mjesto za raspravu o tome da bi za sve ovo što navedoh prije bilo razloga nego za Brozovićevu varijantu hrvatskoga ijekavizma (dvoglasničkoga); o tome drugom prilikom. Hoće li nam dakle kriterij za izgovor ijekavizama biti izgovor samih hrvatskih ijekavaca (a za to se odlučila postilirski hrvatska lingvistika i politika!) ili njezina deformacija u tako mnogo hrvatskih neijekavaca? Problem hrvatskoga standardnoga/književnoga jezika bio je u tome što je prihvaćena ijekavska norma u onoj varijanti kakva uopće nije postojala u Hrvata, a osobito što je uopće prihvaćen ijekavizam (Kuzmanić je metafora hrvatskih ljudi koji su imali pravo a nisu uspjeli). Naravno, bilo je razloga za ono što je učinjeno (Dubrovnik, maksimalistički hrvatski jezični plan), ali ipak Kuzmanić ostaje stalno hrvatska ijekavska nečista savjest.

Hrvati uče jezik s dvoglasima, i nauče ih, i imaju dvoglase u svome dijalektu (i kajkavci i čakavci), i opet u relativno laganom pravopisu (u usporedbi s drugim jezicima) muku muče s ijekavizmima. Ali uopće nije problem u ijekavizmu, je li naimer riječ o dvoglasniku ili nije, nego je problem kad pisati *ije*, a kad *je* (slučajevi s *e* i *i* su pobrojivi i lako se pamte). A opet nije problem ni u pravopisu, odnosno u pravopisnom pravilu, nego u nepostojanju prozodijske norme. Pravopisno je pravilo bilo utemeljeno (osim nekih izuzetaka) na dojmju i iskustvu iz vlastitoga dijalekta, to jest na dužini zamjene jata u vlastitome dijalektu. Pravopis je navodio različite slučajeve, ali svi slučajevi niti su bili niti su mogli biti navedeni. A oni koji su navođeni često su bili proturječni, pa i pogrešni (*nasljeđe, vjesnik, rječnik, proturječje*, itd.), pa sam npr. i sam (ijekavac i kakav takav znalac i toga ijekavizma i jezičnih pravila) imao ponekad problema, jer su me krivi propisi činili nesigurnim, a pogotovu, kao i sve ostale, slabi, nedovoljni propisi.

Razlozi pravopisne nesigurnosti leže u nepostojanju ortoepske norme. Da znamo koji su sve slogovi dugi u tim jatovskim zamjenama (uz lako zapamtljive slučajeve tzv. produženoga jata), znali bismo ih i bilježiti.

Opis kakav je za duge zamjene jata u hrvatskome dao Brozović, osobito kad su pod silaznim naglaskom, morao je dati i pravopisno rješenje u skladu s tim opisom.

Ovako kako se sada bilježe dugi ijekavizmi zapravo je neskladno. Tako su počeli bilježiti Babić i Težak, što i nije moralo previše smetati jer je u skladu s Brozovićevim opisom, uz objašnjenje da je takav izgovor uobičajen u Hrvata. Ali prvi rječnik koji je to primijenio bio je *Frazeološki* (Matešićev), za koji su urednici tražili da se onako obilježe ijekavizmi (a ne autor Matešić, koji se bio najprije složio da se naglasno obilježe kako ih je bilježio Hamm u *Kratkoj gramatici za strance*, a poslije, na inzistiranje urednikā, na ono što je sada u Rječniku).

Dva su pitanja sada na redu:

1. hoće li postati normom izgovorna vrijednost kakvu opisuje Brozović?
2. kakvo pravopisno rješenje predložiti za dugu zamjenu jata?

Čujem da su, u okviru priprema za novi pravopis, upravo pitanja o pravopisnom rješenju ijekavizma osobito pobudila zanimanje hrvatske jezične struke. Nije ni čudo.

Znam da prvo pitanje malo tko od hrvatskih lingvista uopće još postavlja, barem od onih koji kreiraju jezičnu politiku (ja bih rekao: više udaraju jezični ton!).

I Brozoviću i ostalima za njim Rešetar je bio uzor i svjedok. Ali Rešetar je u onom istom članku ovako zaključio: »Što se tiče izgovaranja i pisanja dugoga ě, ja dakle mislim da i za sadašnje i za starije vrijeme imamo nastojati da se što konzekventnije provodi pravilo da se za nj piše *ije*, a eliminiiraju izuzeci sa *je*. (...) Naprotiv, ne može se nikako zahtijevati da se što mijenja u pisanju dugoga ě: treba ostati pri *ije*, iako to pisanje samo od česti odgovara pravomu izgovoru.«

Brozovićev dugi refleks jata ipak nije u skladu s pisanjem, odnosno bilježenjem naglasaka, i to samo pod silaznim naglaskom. Temeljni razlog za neprihvatljivost Brozovićeva dugog silaznog jata jest to što to nije ijekavski jat, nego neijekavska tvorevina, u kojoj je ostvaren ikavski naglasni izgovor.

Pa ako što uopće treba mijenjati (a sada smo jako »mjenljivi«!) u dosadašnjem ijekavizmu kao normi, onda treba razmišljati do kraja o tome jatu, dakle hoćemo li idući u promjenu ići temeljito i do kraja (pa stvarno olakšati pravopis – kako li smo zatrovani onim *piši kao što govoriš*), to jest *razmisлити o prijelazu na ikavizam*.

Prije ima razloga za potpuno napuštanje ijekavizma nego za njegovo usklađivanje s ikavskim izgovorom. Prijelaz na drugačiji ijekavizam (zapravo jekavizam) jednako je krupan korak kao i od ijekavizma na ikavizam. Zašto onda ne učiniti što je najbolje? Ali, hrvatska kulturna javnost, a ne samo jezični stručnjaci, mora ipak reći svoju riječ. I to osobito procijeniti hoće li hrvatska jezična zajednica više izgubiti ili dobiti. Ako je M. Rešetar, koji je prvi solidno utemeljio svijest o dvoglasniku ě, 1942. godine protiv promjene pravopisnoga rješenja, još je danas, 50 godina poslije, manje razloga za to. Ta je jezična zajednica jednom odbacila ikavizam (o procjenama štete i koristi može se uvijek raspravljati) i prihvatila ono što je prihvatila, pa se vraćati na nj nakon 150 godina, ne vidim uvjerljiva razloga. A ako ipak hrvatska kulturna javnost prihvati i takvu veliku promjenu, prije bih bio za nju nego za onaj tip ijekavizma kao norme koji opisuje Brozović, što bi nužno zahtijevalo i novo pravopisno rješenje. Jer ako su promjene nužne, onda treba ići samo na velik dobitak, dakle u temeljite promjene.

Pravopisno rješenje, kako je to govorio i Rešetar, ne treba mijenjati, što znači da normom i dalje treba ostati stara vrijednost (*iĵelo*), a samo pod uzlaznim nagla-

skom prihvatiti promjenu naglaska (*dijéte*), kako je to Hamm već radio. Time će to ostati hrvatski, zapadni ijekavizam, kakav je i Rešetar opisao, a u pravopisu se ništa dogoditi neće, pa ćemo očuvati kontinuitet, u pitanjima svijesti o tradiciji veoma važan čimbenik. A našem čovjeku, na kraju 20. st., nećemo više davati upute da se osloni na dužinu koju on ima u uhu, nego ćemo te dužine jednom trebati i utvrditi i propisati. Problem nije nimalo manji na ortoepskoj razini ni u drugim slučajevima (to svi dobro znamo), ali on nije vidljiv u pravopisu (npr. jesu li *dügovi* ili *dúgovi*).

Problem će dakle duge zamjene jata biti samo na razini ortoepije, a nju sredi-mo li (točnije: uredimo, jer smo je u posljednjih desetak godina upravo sredili!), onda će problem s jatom biti puno manji.

SAŽETAK

Dragutin Raguž, Zagreb

UDK 808.62, izvorni znanstveni članak

primljen 9. travnja 1992, prihvaćen za tisak 24. travnja 1992.

A One Syllable Replacement for the Long ě in the Croatian Language

The author analyzes the question of the long ě in the Croatian language and stresses inconsistencies in its recording. He is against any radical change, but if we accept the possibility of such a change he votes for the ikavian reflex of ě.

PROBLEM TOPONIMA *MOLISE* U HRVATSKOM JEZIKU

Danijel Alerić

1.

Od svih talijanskih pokrajina Hrvatima je u Hrvatskoj, svakako, najzanimljivija pokrajina Molise jer u njoj već više stoljeća žive i Hrvati što su tamo našli utočište bježeći pred turskim zulumom. Zato nije čudo što se u novije doba ime te pokrajine spominje u Hrvatskoj relativno dosta često. Nedavno je progovoreno i o problemu samoga toga imena u hrvatskom književnom jeziku i to baš u ovogodišnjem, 39. godištu časopisa *Jezik*, na str. 59–60, u članku pod naslovom *Molise i moliški Hrvati*. Tu se, zapravo, daje odgovor na pitanje »kako se sklanja ime talijanske pokrajine *Molise* i kako glasi pridjev i etnik od te pokrajine«. Na žalost, taj odgovor nije posve prihvatljiv. Dakle, nema druge nego ga podvrći kritici i pokušati iznova riješiti isti problem.

2.

Autor članka polazi od činjenice da se talijanski toponim *Molise* u talijanskom književnom jeziku izgovara u obliku *Molize*. Na osnovi toga uzimlje da i u hrvat-